

# VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE 2



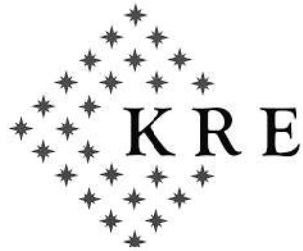
Szerkesztette: Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem  
ETKI Reformáció Öröksége Műhely - HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet



## Reformáció Öröksége

2



## Reformáció Öröksége

Sorozatszerkesztők:

Ablonczy Bálint – Csorba Dávid – Kiss Réka – Lányi Gábor

A kiadvány megjelenését támogatta:

MTA BTK Lendület *Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800)*  
Kutatócsoport

Sárospataki Református Kollégium



# REFORMÁCIÓ ÖRÖKSÉGE

2

## VÉRTELEN ELLENREFORMÁCIÓ

Szerkesztette:

Csorba Dávid

Károli Gáspár Református Egyetem  
Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye  
• Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet  
Budapest, 2020

Kiadó: Károli Gáspár Református Egyetem  
KRE ETKI RÖM – KRE HTK Egyháztörténeti Kutatóintézet

Felelős kiadó: Hanula Gergely  
Károli Gáspár Református Egyetem  
1091 Budapest, Kálvin tér 9.  
Telefon: 455-9060; Fax: 455-9062

*A kötet a 2019. február 7–8-án Sárospatakon megrendezett  
„Vértelen ellenreformáció” című tudományos tanácskozás  
tanulmányá bővített előadásait tartalmazza.*

© Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom  
Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, 2020

© Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar"  
Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020

© Szerzők, szerkesztők, 2020

Lektorálta  
dr. Ósz Sándor Előd

Idegennyelvi lektor  
dr. Gaál Izabella

Grafika  
Asztalos József

Technikai szerkesztő  
Hermán Zsuzsanna

Készült a Pátria Nyomda Zrt.-ben

ISBN 978-615-5961-38-0  
ISSN 2676-9824

## TARTALOM

CSORBA DÁVID: Előszó .....	7
----------------------------	---

### A KORSZAKHATÁR ÉRTELMEZÉSE

DIENES DÉNES (SRTA): Tartható-e még a vértelen ellenreformáció fogalma? .....	13
TÓTH ZSOMBOR (BTK ITI): Vértelen ellenreformáció: persecutio incruenta? Egy lehetséges értelmezés a hosszú reformáció kontextusában .....	21
UGRAI JÁNOS (EKE): Vértelen ellenreformáció, protestáns aranszabadság vagy hideg verseny? A népoktatás modernizációja Magyarországon és a „vértelen ellenreformáció” viszonya .....	35

### HELYTÖRTÉNET: APOLÓGIA ÉS REKATOLIZÁCIÓ

MIHALIK BÉLA VILMOS (BTK TTI): Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich–Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése .....	55
TASI RÉKA (ME): Lelki Szem-gyógyító: hitvita Kassán a 18. század elején .....	69
KÓNYA ANNAMÁRIA (EE): Rekatolizáció Sáros vármegyében a 18. században Héthárs mezőváros példáján .....	83
KÓNYA PÉTER (EE): Sikertelen ellenreformáció a Leleszi Konvent birtokain .....	92
IMRE MIHÁLY (DE): Sion Siralma – egy vers, több szerző? A 18. századi hitvédelem és mártírológia változatai .....	103

## A NEMZETKÖZI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

BUJTÁS LÁSZLÓ ZSIGMOND (SZTE): A magyar protestánsok sérelmeinek hollandiai visszhangja a 18. század első felében .....	141
CSORBA DÁVID (SRTA/KRE): Exulok zürichi kérvényei .....	177
CSEPREGI ZOLTÁN (EHE): „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“: Bécsi követségi prédikátorok jelentései .....	186
VERÓK ATTILA (EKE): A magyarországi protestánsok életviszonyai a 18. században a hallei <i>Franckesche Stiftungen</i> régi nyomtatványainak tükrében .....	205

## HAZAI LEVÉLTÁRI FORRÁSOK NÉZŐPONTJAI

HEGYI ÁDÁM ALEX (SZTE): Közigazgatási, földesúri és egyházi iratok a 18. századi református egyháztörténet-írás szolgálatában .....	227
JAKAB RÉKA (MNL, VeML): Protestáns felekezetekre vonatkozó forrástípusok a vármegyei levéltárban Veszprém és Fejér megye példáján .....	258
SZATMÁRI JUDIT (DMREL): A Dunamelléki Református Egyházkerület 18. századi forrásai .....	271
SZABADI ISTVÁN (TTREL): A Tiszántúli Református Egyházkerület igazgatása és az egyházlátogatás a 18. században .....	280

## MUTATÓ

Helynévmutató .....	291
Személynévmutató .....	295
Affiliáció .....	303



„...DAB ER UNS EINEN CORRESPONDENTEN IN WIEN  
AUSMACHE“:  
BÉCSI KÖVETSÉGI PRÉDIKÁTOROK JELENTÉSEI

*Csepregi Zoltán\**

A vesztfáliai béke többek között a követségi prédikátorok és kápolnák – mint a konfesszionizációban rendszeridegen elemek – működését is szabályozta. 1700-ig ezen a jogi alapon jöttek létre a dán evangélikus (Párizs, Madrid, Varsó és Bécs), a svéd evangélikus (Párizs és Bécs), a holland református (Bécs és Konstantinápoly), valamint a Habsburg katolikus követségi kápolnák (Stockholm, Hamburg, Hága, London, Moszkva és Konstantinápoly).<sup>1</sup> A három bécsi kápolnában tartott istentiszteleteket a követségek személyzetén kívül legálisan látogathatták a Bécsben (az akkori birodalmi fővárosban) „hivatalból” jelenlévő protestánsok, azaz a császári udvarban működő udvari tanácsosok, az átmenetileg itt tartózkodó birodalmi rendek, követek és ágensek, a privilegizált udvari szállítók és nagykereskedők (*Niederläger*) és a császári szolgálatban álló főtisztek.<sup>2</sup> A hatóságok ezenkívül elnézték a megmaradt néhány alsó-ausztriai evangélikus nemesi család templomjárását is.

A követségi gyülekezetek illegális zónáját a társadalmilag az előbbieknél alacsonyabb helyzetű csoportok képezték: mesterlegények, diákok, házitanítók, özvegyek és a felsorolt kiváltságos személyek alkalmazottjai.<sup>3</sup> Amennyiben ők osztrák illetőségűek voltak, akkor hivatalosan a katolikus felekezethez sorolták őket, ezért apostatáknak minősültek, ha viszont messzebből jöttek, akkor könnyen sütöt-

\* A szerző az MTA BTK Lendület Hosszú reformáció Kelet-Európában (1500–1800) Kutatócsoport tagja és jelen tanulmány a projekt keretében készült el.

<sup>1</sup> Martin Bakeš: Shaping the Danish and Imperial Legation Chapels in Vienna and Copenhagen during the period after the Thirty Year' War, *Theatrum historiae*, XIX. évf., 2016/1, 73–94.

<sup>2</sup> Matthias Schnettger: Ist Wien ein Messe wert? Protestantische Funktionseliten am Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert, in: Christine Roll (hrsg.): *Grenzen und Grenzüberschreitungen, Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung*, Köln, Böhlau, 2010, 599–634; Ines Peper: *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2010.

<sup>3</sup> Wilhelm Kühnert: Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien, 1733–1786, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVIII–LXIX. évf., 1953, 99–111.

ték rájuk a kém vagy ügynök bélyegét. Ezek az illegális templomozók szálla voltak a bécsi érsekek, Siegmund von Kollonitsch (1677–1751) és Johann Joseph von Trautson (1704–1757) szemében, akik egy-egy pásztorlevélben (1737 és 1752) buzdítottak eme visszásság felszámolására.<sup>4</sup>

A Türelmi rendelet kiadása után 1781-ben a holland kápolnából alakult a belvárosi református (Dorotheergasse 16),<sup>5</sup> a dánból pedig a belvárosi evangélikus egyházközség (Dorotheergasse 18).<sup>6</sup> Modern becslések kétezerre teszik a bécsi protestánsok számát a 18. század derekán. A kortársak ennél valamivel számosabbnak látták őket. Elias Friedrich Schmersahl (1719–1775) életrajzi lexikona ugyan csak „néhány ezer” hívőről szól a követségi kápolnák kapcsán,<sup>7</sup> de Johannes Muthmann (1685–1747) Halléba küldött levele egyenest húszezres létszámot említ.<sup>8</sup> A protestáns közösség gyarapodásához az a szokás is hozzájárult, hogy a tehetős családok előszeretettel alkalmaztak a birodalomból érkező házitanítókat (informátorokat) gyermekeik mellé.

A következőkben a dán és a svéd prédikátorok tevékenységére koncentrálok, különös tekintettel a Bécsben érvényesülő pietista hatásokra.

Halléból leginkább két útvonalon lehetett Magyarországra eljutni, a Jablunka-hágón át és a Duna völgyében. Ennek megfelelően a hallei pietistáknak két hídfőre sikerült szert tenniük a Habsburg-tartományokban: az egyik a sziléziai Teschen volt, a másik maga Bécs. Bécset, ahol a magyarországi, erdélyi, balkáni, konstantinápolyi kapcsolatok szálai összefutottak, mindeddig még senki sem érdemesítette a pietizmus összefüggésében monográfiára. Pedig ha észreveszük, hogy August Hermann Francke (1663–1727) nem annyira Brandenburg–

<sup>4</sup> Bernhard Raupach: *Evangelisches Oesterreich*, Hamburg, 1732, 303–304; Uő: *Dritte Fortsetzung des Evangelischen Oesterreiches*, Hamburg, 1740, 489–492, Beylagen 261–268.

<sup>5</sup> Hermann Rippel: Die holländische Gesandtschaftskapelle als Vorgänger in der reformierten Gemeinde in Wien, in: Peter Karner–Peter Barton (hrsg.): *Die Evangelische Gemeinde H.B. in Wien, Jubiläumsschrift*, Wien, Deuticke, 1986, 27–45.

<sup>6</sup> Karl W. Schwarz: „Alsdann fahr’ ma, Euer Gnaden!“ Eine Fiakerfahrt durch das „evangelische“ Wien, in: Michael Bünker–Evelyn Martin (hrsg.): *Der Himmel ist ein Stück von Wien, Eine Festschrift für Peter Karner*, Innsbruck–Wien, Tyrolia, 2004, 76–94.

<sup>7</sup> „[Möllenhoff] fand, wider sein Vermuthen, eine Gemeinde von einigen tausend Evangelischen zu bedienen.“ Elias Friedrich Schmersahl: *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*, 2, Zelle, Deez, 1751, 232 (VD18 10735100).

<sup>8</sup> „Die Evangelische Gemeinde in Wien wächst immer an. Einige wollen sie gegen 20 Mille stark ausgeben.“ J. Muthmann A. H. Franckénak, Ulm, 1722. szept. 30. Ld. Csepregi Zoltán (hrsg.): *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755), 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., MEDiT, 2013, 218, nr. V24(135), <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-146> (letöltés: 2019. szeptember 22.). Vö. Richard Kammerl: August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südosteuropa, *Auslanddeutschum und evangelische Kirche*, I. évf., 1939, 153–154.

Poroszország, mint inkább a német birodalom keretei között képzelte el megvalósítani terveit (hogy közismerten univerzális horizontját most ne is emlegesük), máris eljutunk a császárvárosig. Francke és Teschen viszonyát részletesen feldolgozta a kutatás, ám Francke és Bécs kapcsolatáról vajmi kevés olvasható: a legtöbb még Richard Kammel úttörő dolgozataiban.<sup>9</sup>

A bécsi követségi prédikátorok tevékenységéről éppen bécsi gyűjteményekben maradt fent a legkevesebb forrás, bár ezek sem érdektelenek. Rendelkezésre áll (és ma már online is kutatható) a dán *Trau- und Taufbuch* (1725-től) és a svéd *Taufbuch* (1733-tól).<sup>10</sup> A pozitívista historiográfia kutatói még elsősorban a nyomtatott forrásokra tudtak támaszkodni, így Bernhard Raupach (1682–1745) 1732 és 1744 között öt részben, *Evangelisches Oesterreich* összefoglaló cím alatt megjelent monumentális dokumentumgyűjteményére<sup>11</sup> és a természettudományos kutatásban is termékeny dán követségi prédikátor, Johann Hieronymus Chemnitz<sup>12</sup> nyomtatványaira:

*Einweihungsreden, Welche bey der feyerlichen Einweihung eines Altars, bey der Confirmation einiger Kinder und bey ihren ersten Abendmahlgeben in der Königl. Dänischen Gesandtschaftscapelle zu Wien ... gehalten werden, Leipzig, Lankische Buchhandlung, [1758], VD18 12733121.*

*Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts Capelle in der Kayserlichen Haupt und Residenzstadt Wien, s. l., 1761.*<sup>13</sup>

<sup>9</sup> Elsősorban: Kammel: Franckes Auslandsarbeit. A kapcsolatot említi: Wilhelm Kühnert: Johann Christian Edelmann, Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Protestantismus in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVII. évf., 1951, 25–35; Annegret Schaper: *Ein langer Abschied vom Christentum, Johann Christian Edelmann (1698–1767) und die Frühaufklärung*, Marburg, Tectum, 1996, 77–82. Külön fejezetet szánt a témának: Font Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SZTE, 2001, 64–76.

<sup>10</sup> <http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/oe-evang-at/wien-daenische-gesandtschaftskapelle/>; <http://data.maticula-online.eu/de/oesterreich/oe-evang-at/wien-schwedische-gesandtschaftskapelle/> (letöltés: 2019. szeptember 22.); utóbbi feldolgozása: Kühnert: Taufbuch.

<sup>11</sup> Bernhard Raupach: *Erläutertes Evangelisches Oesterreich*, Das ist, Fortgesetzte Historische Nachricht von den vornehmsten Schicksalen der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in dem Ertz-Hertzogthum Oesterreich / Gesammelt und in Ordnung gebracht von Bernhard Raupach, 5 Bde., Hamburg, Felginer, 1732–1744.

<sup>12</sup> J. H. Chemnitz (1730–1800): GND 116497254; NDB, 3, 1957, 198; a puhatestűek rendszerezésével foglalkozott.

<sup>13</sup> Vö. Karl von Otto: *Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit, Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, VII. évf., 1886, 120–131.

*Bußpredigt, welche am außerordentlichen Buß und Bet Tage bey der Königl. dänischen Gesandtschafts Gemeinde zu Wien wegen des schrecklichen Erdbebens, so am 28. Junius ganz Ungarn erschütteret, ... den 10 Julius 1763 am 6ten Sontage nach Trinitatis bey sebr volkreicher Versammlung gehalten, und nun in Hofnung einer allgemeinen Erbauung, nebst einer Vorrede von den Erdbeben, deren das Wort Gottes gedenkt / zum Druck befördert wurde von Jobann Hieronymus Chemnitz, Königl. Dänischen Legat. Prediger, Nürnberg, Arnold, 1763, VD18 11108967.<sup>14</sup>*

*Erste Nachricht von einer neuangelegten Schule: welche bey der Königlich Dänischen G. C. zu W. ... errichtet und bisher wunderbar erhalten worden, [Wien], 1763.<sup>15</sup>*

*Zweite Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet, und ... erhalten worden, [Wien], 1764.*

*Dritte Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet und ... erhalten worden, [Wien], 1768.*

Természetsesen a stockholmi és koppenhágai királyi levéltárakban is van mit kutatni, itt őrzik ugyanis a követek jelentéseit, valamint a követségi prédikátorok kinevezési és felmentési okmányait. Az ezeket is feldolgozó történeti monográfia megjelenése – a bécsi Stefan Steiner tollából – 2020-ra várható. Maguknak a prédikátoroknak a jelentései és feljegyzései azonban, hogy, hogy nem, máshol kötöttek ki, nem pedig a skandináv fővárosokban. A rendszeres (általában kéthetenkénti) jelentések a kb. 1710–1750 közötti időből Halléban, a Franckesche Stiftungen levéltárában található, ezeknek megjelent már mind részleges szövegkiadása, mind pedig – a magyarországi vonatkozások tekintetében – teljességre törekvő kéziratári katalógusa.<sup>16</sup> Külön értéket képviselnek a tengerentúli misszionáriusoknak évente Halléből küldött összefoglaló beszámolók, melyek a Bécsből postázott jelentésektől eltérően minden konspiratív kódolás nélkül mesélik el a Habsburg-birodalomban működő ügynökök kalandjait.

<sup>14</sup> Vö. Gustav Reingrabner: Eine evangelische Predigt aus der Zeit vor dem Toleranzpatent, gehalten in der dänischen Gesandtschaftskapelle in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, XCV. évf., 1979, 49–52.

<sup>15</sup> Vö. Karl Völker: Die Anfänge des ev. Schulwesens in Wien vor und nach dem Toleranzpatent, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LV. évf., 1934, 113–132.

<sup>16</sup> Csepregi: *Pietas*; Brigitte Klosterberg–István Monok (hrsg.): *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Handschriften*, bearb. von Zoltán Csepregi, Bp., MTA KIK, 2015. 2014-ben került elő Halléban az utolsó jelentős lelet, kb. húsz beszámoló 1723–1727-ből, a szövegkiadás erre még nem lehetett tekintettel, de a kéziratkatalógus már feldolgozta.

A feljegyzéseknek kalandosabb a sorsa. Johann Anton Burchardi<sup>17</sup> dán követségi prédikátor, amikor 1778-ban elhagyta Bécset, valamiért nemcsak a saját, hanem hivatali elődjeinek iratait is magával vitte dán területre. Így kerültek ezek a *Collectanea ecclesiastica Burchardi* c. terjedelmes kéziratgyűjteménybe, melyet korábban a kielői egyházi levéltárban (Landeskirchenamt) őriztek, jelenleg azonban a schleswigi tartományi levéltárban férhető hozzá.<sup>18</sup> Ezek a feljegyzések időben 1738-ig, azaz Christian Kortholt prédikátorságáig nyúlnak vissza.<sup>19</sup>

August Hermann Francke figyelme igen korán a császári udvarra irányult annak is köszönhetően, hogy 1693 és 1695 között Nicolaus Lange (kielői diák-társa, későbbi hallei professzortársának testvére) volt ott a svéd követségi prédikátor.<sup>20</sup> A további kapcsolatépítésben nagy szerepet játszott Johann Baptista Habermann<sup>21</sup> bécsi házitanítószkodása (1706–1712), majd Christoph Nicolaus Voigt<sup>22</sup> itteni tartózkodása (1712–1716), mindketten a hallei árvaházból indultak missziós útjukra. Hogy felmérjük, milyen magas körökből támogatták itt a hallei intézményeket: Savoyai Jenő (1663–1736) több barátja levelezőtársa volt Franckénak (a herceg maga még protestáns kegyességi irodalmat is tartott a könyvtárában).<sup>23</sup> Voigt számára – akit ugyan nem neveztek ki svéd követségi prédikátornak, de helyettesként évekig ellátta ezt a megürült feladatot – a belépőt az előkelő társaságba elsősorban Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) támogatása jelentette, aki ekkoriban éppen az erdélyi kancellárság várományosa

<sup>17</sup> J. A. Burchardi (1740–1823): Christian Stubbe: Vom dänischen Gesandtschaftsprediger Burchardi in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LIII. évf., 1932, 52–60.

<sup>18</sup> Landesarchiv Schleswig–Holstein in Schleswig, Abt. 19: Generalsuperintendent für Holstein, nr. 1170–1174.

<sup>19</sup> Christian Stubbe: Die dänische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger, *Beiträge und Mitteilungen des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, IX. évf., 1932, 257–312; Fritz Seefeldt: Diasporahilfe vor 1750 in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXXXIII. évf., 1967, 82–92.

<sup>20</sup> N. Lange (1659–1720): GND 102549478; ADB, 17, 1883, 648–650. Bécsi állását Philipp Jacob Spener ajánlására nyerte el

<sup>21</sup> J. B. Habermann (1680–?): GND 1053294778; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 787 (B 278); Kammel: *Auslandsarbeit*, 156–157; Martin Scheutz: *Legalität und unterdrückte Religionsausübung, Niederleger, Reichshofräte, Gesandte und Legationsprediger, Protestantisches Leben in der Haupt- und Residenzstadt Wien im 17. und 18. Jahrhundert*, in: Rudolf Leeb–Martin Scheutz–Dietmar Weikl (Hg.): *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2009, 233.

<sup>22</sup> Ch. N. Voigt (1678–1732): GND 1030232148; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, XVIII, 961 (B 798); Font: *Erdélyiek*, 74–88; Scheutz: *Legalität*, 233.

<sup>23</sup> Kammel: *Auslandsarbeit*, 158; Winter: *Emigration*, 81, 534–537.

volt. A hazai kutatásban jól ismert,<sup>24</sup> hogy Voigt volt az a hallei pietista Bécsben, aki elsőként és tudatosan vállalta magára a hírszerzői és ügynöki feladatokat.<sup>25</sup> Kiváló kapcsolatépítő volt, még VI. Károly császár elé is bejutott, tartalmas beszélgetéseket folytatott az esztergomi érsekkel, a császár jezsuita gyóntatójával, az udvari könyvtárossal, valamint más főrendekkel és főhivatalnokokkal.

A 18. század elejétől kezdve egyre több bécsi birodalmi politikus és kereskedő vette fel a kapcsolatot Halléval (nemcsak evangélikusok, hanem vegyesházasságban élő katolikusok is), kisebb gyermekeik mellé innen hoztak informátort, a nagyobbakat pedig az ottani *Paedagogium Regium*ba küldték.<sup>26</sup> *Inter ministros discursus pietistici florent* – örvendezett Voigt már 1713-ban, és örömet a következő élményével támasztotta alá:

Egy előkelő úr azt kérdezte tőlem, hogy én Spenerrel vagy Petersennel értek-e egyet, erre azt a választ kapta, az ember csupán a hittételekkel és a Szentírással meg az Ágostai hitvallással érthet egyet, de mégis választva a két tanító között, valójában Spenerrel értek egyet. Azt mondja: jól van, Spener a tevékeny keresztyénségnek igen nagy szolgálatot tett, és ha az úr eszerint él, akkor elégedettek lehetünk.<sup>27</sup>

A pietizmus komoly térnyeréséről a bécsi protestánsok körében 1723-tól kezdve beszélhetünk, amikor Johann Christian Lerche<sup>28</sup> lett a svéd követségi lelkész (és a Voigthoz hasonló lelkiismeretes levelező). A hallei teológus rendszeresen összegyűjtötte a bécsi protestáns nagykereskedőknél működő informá-

<sup>24</sup> A tömörség kedvéért itt most csak egy kutatói névsor: Font Zsuzsa, Herner János, Keserű Bálint, Szirtes Zsófia, Verók Attila.

<sup>25</sup> A. H. Francke levele Heinrich Reuß grófnak: „Ich habe Hn Voigten geschrieben, daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache, der ein gutes iudicium historico-politicum habe, und welcher zu unsern hiesigen Zeitungen ordentlich etwas contribuiren.“ 1714. márc. 15. Ld. Berthold Schmidt–Otto Meusel (hrsg.): *August Hermann Franckes Briefe an den Grafen Heinrich XXIV. v. L. Reuß zu Köstritz und seine Gemahlin Eleonora aus den Jahren 1704 bis 1727 als Beitrag zur Geschichte des Pietismus*, Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1905, 58.

<sup>26</sup> Winter: *Emigration*, 90, 230–232, 252.

<sup>27</sup> Ch. N. Voigt levele A. H. Franckénak. Bécs, 1713. dec. 13. Németül: Font: *Erdélyiek*, 203–204; vö. Kammel: *Auslandsarbeit*, 158; Winter: *Emigration*, 81, 230–231, 534–537.

<sup>28</sup> J. Ch. Lerche (1691–1768): GND 1022725041; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, XVIII, 837 (B 428); Eduard Winter: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie-Verlag, 1954, 161–168; Scheutz: *Legalität*, 232–233. Lerche elődje, Johann Sigismund Pilgram egyáltalán nem volt pietistának mondható, bár Sopronba távozva jó kapcsolatokat ápolt a dunántúli papokkal. Keserű Bálint: Cyprian in Ungarn, in: Ernst Koch–Johannes Wallmann (hrsg.): *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996, 86–87.

torokat, s hatására egyre több család szerződtetett hallei diákot házitanítóul.<sup>29</sup> A kereskedelmi érdekeltségeknek köszönhetően ezek is élénk kapcsolatot tudtak fenntartani a birodalmi pietista körökkel (pl. rendszeresen olvasták és terjesztették a hallei külmissziói lapot).

Georg Wenndrich<sup>30</sup> 1725-ös levelében olvashatunk az alábbi történelmi fordulatról:

A múltkor hozzám intézett levélben fogalmazódott meg az a kívánság, hogy ne csak én és Lerche úr alkossunk imaközösséget, hanem velünk együtt mások is. Ez a kívánság már azelőtt teljesült, mielőtt a levelet olvashattam volna. Azt találom ugyanis a naplómban, hogy Hamerich úr,<sup>31</sup> Lerche, Stübner<sup>32</sup> és én április 16-án hétfőn 6–7 órakor tartottuk először ezt az imaórát, mely aztán örömmel folytatódott. Az imaórára Scheffsky úr,<sup>33</sup> aki valaha a Paedagogiumban működött, szeptember 24-én ugyancsak betért, amikor is az imája nem más volt, mint megvallása bűneinek, nyomorúságának, főleg pedig a jóban való hanyagságának.<sup>34</sup>

A hallei *Muckerek* ugyanezen imaóráiról fest rendkívül szarkasztikus képet Johann Christian Edelmann (1698–1767) önéletírásában.<sup>35</sup> A későbbi spiritualista gondolkodó ugyanis házitanítóként három évet töltött Alsó-Ausztriában és Bécsben, és a pietistákat következetesen a „Mucker” gúnynéven emlegeti.

Lerche osztotta közvetett elődje, Voigt Magyarország iránti érdeklődését is. Bél Mátyás segítségével szisztematikusan gyűjtött iratmásolatokat (főleg a felső-magyarországi szabad királyi városok egyházi viszonyaira vonatkozóan), melyek ma a Franckeschen Stiftungen levéltárának egyik csomóját teszik ki.<sup>36</sup> Lerche beszámolóiban kiemelt szerep jutott az 1731-es *Carolina Resolúciónak* (melynek szövegéhez terjedelmes jogi kommentárt is készített).<sup>37</sup> A *Caro-*

<sup>29</sup> Scheutz: *Legalität*, 209–236.

<sup>30</sup> G. Wenndrich (?–1765): GND 117292656; NDB, 26, 2016, 669; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 969 (B 822).

<sup>31</sup> Ehrenfried Matthaeus Hamerich: GND 1121618030.

<sup>32</sup> Conrad Gebhard Stübner (1698–1759): GND 101250150; ADB, 36, 1893, 713; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 942 (B 742).

<sup>33</sup> Johann Friedrich von Scheffsky (1685–?): GND 1081039787.

<sup>34</sup> G. Wenndrich levele A. H. Franckénak. Bécs, 1725. dec. 15. Németül: Csepregi: *Pietas*, 282, nr. V39 (193).

<sup>35</sup> Johann Christian Edelmann: *Selbstbiographie*, Berlin, 1847, Reprint: Stuttgart–Bad Canstatt, Frommann–Holzboog, 1976, 94–95.

<sup>36</sup> Archiv der Franckeschen Stiftungen, Hauptarchiv, D 27b.

<sup>37</sup> Csepregi: *Pietas*, 325–331, nr. V54 (220), 1731. jún. 9.

lina *Resolutio* cikkei közül érdekes módon a dekretális esküre vonatkozó rendelkezés váltotta ki a legnagyobb diplomáciai visszhangot. A dán követ, Christian August von Berkentin<sup>38</sup> öt másik társával együtt ebben a kérdésben interveniált a császárnál, s beadványát figyelemfelhívásból utólag nyomtatásban is megjelentette.<sup>39</sup> Lerche azonban a császári rendeletet követő templomfoglalásokat is vármegyéről vármegyére figyelemmel kísértte.<sup>40</sup> Különösen értékesek és tartalmukban sokszor egyedülállóak a Lerche által hol összeállított, hol csak továbbított *Species facti*-k a magyarországi üldöztetésekről.<sup>41</sup>

Követségi kápolnák ide vagy oda, nagyünnepeken a bécsi és alsó-ausztriai evangélikusság Pozsonyba vagy Sopronba utazott, és a követségi prédikátorok, illetve a szabad királyi városi papok között olykor szószékcsere is sor került. Erről a határmenti kapcsolatrendszeréről, valamint a bécsi protestáns szubkultúráról Edelmann fent említett önéletírásában<sup>42</sup> olvasni a legszínesebb beszámolót. Ő ugyanis házitanítóként tanítványait többször elkísérte nyugat-magyarországi templomozásokra.<sup>43</sup>

De ezen kívül mi köze a bécsi protestáns kolóniának a magyarországi egyházakhoz? Hallei típusú pietista árvaház például 1730 körül alakult Nemescsón, Sartoris Jánosnak köszönhetően.<sup>44</sup> Patrónusai ennek többek között ugyanazok az alsó-ausztriai evangélikus nemesek és a Bécsben élő birodalmi németek voltak, akik már a soproni líceum mellett működő alumneum létrehozásában is jelentős szerepet játszottak. A bécsi dán követségi gyülekezet számadásaiban ugyanis évente szerepelnek a Nemescsóra juttatott adományok.<sup>45</sup>

<sup>38</sup> Ch. A. v. Berkentin (1694–1758): GND 142443131; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 715 (B 61).

<sup>39</sup> Christian August von Berkentin: Pro-Memoria So auf Befehl Sr. Königlichen Majestät zu Dänemark–Norwegen Durch dero Abgesandten ... Herrn Christian August von Berkentin Sonderlich wegen der Saltzburg. und Ungar. religionis gravaminum Dem Kayserl. Ministerio in Wien im Febr. 1732 übergeben worden, s. l., 1732.

<sup>40</sup> Pl. Csepregi Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, TIE, 2000, 172–174 (57. sz.), 1731. jún. 9. Lerche – egyedülálló – értesülése szerint Bárány Györgyöt ekkor vasra verve hurcolták el.

<sup>41</sup> Pl. a Widmann-ügy: Csepregi: *Pietas*, 309–312, nr. V (213), 1730. nov. 1; vagy pl. Kőszeg és Alsóság: Csepregi: *Pietas*, 334–336, nr. P101 (224), 1731.08.20.

<sup>42</sup> Edelmann: *Selbstbiographie*, 82–86.

<sup>43</sup> Vö. Kühnert: Edelmann; Schaper: *Ein langer Abschied*, 66–87.

<sup>44</sup> Tóth Sándor: Latin iskola és alumneum a Vas megyei Nemescsó községben, *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*, V. évf., 1979, 37–46; Lambrecht Gizella: Nemescsó als Pflanzstätte des halleischen Pietismus, in: Wolfram Kaiser–Arina Völker (Hg.): *Jobann Heinrich Schulze (1687–1744) und seine Zeit*, Halle (Saale), Martin–Luther–Universität Halle–Wittenberg, 1988, 38.

<sup>45</sup> Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 285–291; Seefeldt: *Diasporahilfe*, 82–87.



Amikor a dán követségi prédikátori állást szintén hallei teológus, Christian Nicolaus Möllenhoff<sup>46</sup> nyerte el (1728–1736), a pietista irányzat vált uralkodóvá a bécsi lutheránusok körében.<sup>47</sup> Lerche távozásával (1733) a svéd kápolna elveszett ugyan a halleiek számára – utódja, Christoph Friedrich Tresenreuter<sup>48</sup> (1709–1746), a későbbi altdorfi professzor „világiasabb” elveket vallott,<sup>49</sup> az 1738-tól haláláig, 1782-ig működő Christoph Gerhard Suke<sup>50</sup> pedig wolffiánus volt<sup>51</sup> –, ez azonban csak annyit jelentett, hogy a pietista hívek ezentúl kizárólag a dán kápolnát látogatták, mely amúgy is népesebb volt.

Valószínűleg Möllenhoff működéséhez fűződik a szegények rendszeres segélyezésének megszervezése, valamint az, hogy a bécsiek egyre nagyobb közösséget vállaltak a magyarországi protestantizmussal. A gyűjtésekről fennmaradt feljegyzések ugyan többnyire későbbiek (1738-tól kezdődnek),<sup>52</sup> ám azt, hogy Möllenhoff tudatosan ápolta magyarországi kapcsolatait, számos forrás bizo-

<sup>46</sup> Ch. N. Möllenhoff (1698–1748): GND 138394288; ADB, Bd. 22, 1885, 121–122; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 865 (B 480); Schmersahl: *Nachrichten*, 231–244; Scheutz: *Legalität*, 232–234. Möllenhoff elődje, Ehrenfried Matthaues Hamerich, ha nem is tekinthető pietistának, együtt tudott működni Lerchével. Jellemzése G. Wenndrich fent idézett levelében A. H. Franckénak, Bécs, 1725. dec. 15. Csepregi: *Pietas*, 282, nr. V39 (193): „Von dem herrn Lerchen und dem hn. Hammerich kan ich schon mit anderer gewißheit schreiben, daß es fideles servi Dei sind. Und ob es gleichdem letzteren ein wenig an behutsamer überlegung fehlet, so ist doch sein hertz aufrichtig und rechtschaffen, so daß nun fast alle, auch die so ihn am allermeisten verunglimpffet, nicht nur convicti, sondern auch confessi sind, daß ers recht gut meine. Unter allen dingen aber womit er sich bey den leuten verhaßet machte, ward nichts so übel aufgenommen, als daß er sich in den predigten selbst zu rächen scheine, sonderlich waren fast alle leuthe am 1. pfingsttage unwillig über ihn, daß er an statt Gottes wort zu predigen, nur immer zanckete und hielten ihn vor einen rechten aufgeblasenen stoltzen und eigensinnigen Mann”.

<sup>47</sup> Vö. Edelmann: *Selbstbiographie*, 87–97.

<sup>48</sup> Ch. F. Tresenreuter (1709–1746): GND 117414395.

<sup>49</sup> „Der schwedische Legations Prediger, Herr Tresen-Reuter, offenbahret seinen Welt-Sinn so starck, daß auch natürlich ehrbare einen Anstoß an ihm nehmen, daher er sich auch gantz allein gegen uns bezeuget.” A. G. Pauli levele G. A. Franckénak, 1735. dec. 12. Csepregi: *Pietas*, 428, nr. V120 (302). Tresenreuter levele G. A. Franckénak: Csepregi: *Pietas*, 447–448, nr. V141 (324).

<sup>50</sup> Ch. G. Suke (?–1782): GND 124068650.

<sup>51</sup> Heinrich Sander: *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, Bd. 2, Leipzig, Jacobäer, 1784, 487. Vö. Kühnert: Taufbuch.

<sup>52</sup> Sander: *Beschreibung*, 602; Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*; Seefeldt: *Diasporahilfe*; Johann Hieronymus Chemnitz: *Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts-Capelle in der Kayserlichen Haupt- und Residenzstadt Wien*, s. l., 1761, 30; idézi: Otto: *Gottesdienst*, 129.

nyítja.<sup>53</sup> Maga és munkatársai, Gottfried Wilhelm Obuch<sup>54</sup> és August Gottfried Pauli<sup>55</sup> sűrűn megfordultak Pozsonyban, de látogatásaik már nemcsak az ottani nyilvános evangélikus vallásgyakorlatnak szóltak, hanem a líceum Jénát és Halét megjárta tanári karának is.<sup>56</sup> Tapasztalataikról, a hallott hírekről azután rendszeresen beszámoltak Gotthilf August Franckénak.<sup>57</sup> A segélyezés Magyarországra való kiterjesztésével jött létre az *Ungarische Cassa*, amelyet Christian Kortholt (1709–1751)<sup>58</sup> átvett elődjétől, az alkalmi gyűjtések mellé állandó bevételeket szerzett, és személyes kapcsolatokat épített ki távolabb élő magyarországi lelkészekkel is.

A segélyalap egyedi adományok mellett elsősorban a dán és svéd kápolnák közös húsvéti gyűjtéséből (*Osterkollekte*) táplálkozott, ezen kívül két jelentős felajánlás támogatta, Johann Wilhelm Dietrich Diede zum Fürstenstein báró,<sup>59</sup> hannoveri követ alább részletezett projektje és a gyermektelenül elhunyt Renate von Palm bárónő tetemes alapítványa. Az alap elszámolásai a Burchardi-gyűjteményben maradtak fent, a magyarországi kedvezményezettek könyvkiadásra, templomfelújításra, kegyeszerekre kaptak évente kisebb-nagyobb összegeket, de katasztrófa-kárenyhítés és özvegyellátás is szerepelt a célok között.

Látható tehát, hogy a hallei hozzájárulás a bécsi pietisták segítségével valósult meg. Az ígéret, amit August Hermann Francke korábban tett Bárány Györgynek egy vállalkozása anyagi támogatására, nem maradt üres szó, csak éppen nem ő maga illetve utódja, Gotthilf August Francke (1696–1769) váltotta be, hanem az általuk felépített hálózat bécsi körének köszönhetően teljesedett be. Kezdetben a Bécsben élő pietisták is még csak közvetítőként működtek (pl. a soproni származású Johann Rudolph Eisenreich<sup>60</sup> vagy Christoph Nicolaus

<sup>53</sup> Lásd az *Atyafiságos serkentések* ajánlását, mely szerint a kiadás költségeit Möllenhoff biztosította. Továbbá: Schmersahl: *Nachrichten*, 231–244.

<sup>54</sup> G. W. Obuch (1707–1745): GND 1067271031; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 869 (B 521); Schmersahl: *Nachrichten*, 788–789. 1734–1736-ig Bécsben informátor Johann Heinrich von Palm családjánál.

<sup>55</sup> A. G. Pauli (1711–?): GND 122850009; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 877 (B 545); 1734–1737-ig Bécsben informátor a Thal családnál.

<sup>56</sup> Csepregi Zoltán: Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien–Pressburg–Ödenburg, in: Udo Sträter (hrsg.): *Interdisziplinäre Pietismusforschungen, Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung, 2001*, 2, Halle–Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer, 2005, 689–699.

<sup>57</sup> Uő: *Pietas*, 416–464.

<sup>58</sup> Ch. Kortholt (1709–1751): GND 116341815; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 826 (B 396); Schmersahl: *Nachrichten*, 385–410; Scheutz: *Legalität*, 234–235.

<sup>59</sup> J. W. D. Diede zum Fürstenstein (1692–1737): GND 116098988; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 745 (B 155).

<sup>60</sup> J. R. Eisenreich: Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 752 (B 180).

Voigt), ám – valószínűleg taktikai okokból – a két Francke hamarosan átengedte bécsi híveinek a közvetlen magyarországi szerepvállalást.

Möllenhoff dán követségi prédikátor nekrológiájában a következő adatokat olvashatjuk:

Eszköz volt arra, hogy a császári udvar akkori brit–hannoveri követének, Diede zum Fürstenstein bárónak a szeretetteljes terveit megvalósítsa. Ez az úr bölcsen úgy gondolta, hogy fontos szeretetszolgálat volna az annyira korlátozott magyarországi hittestvérekkel szemben, ha épületes könyveket kapnának az anyanyelvükön. Megígérte, hogy a tetemes költségeket részben maga állja, részben megszerzi a testvéreitől és rokonaitól. Ezért kezdett a mi Möllenhoffunk levelezni különböző magyar prédikátorokkal. És így az ő tevékenysége folytán a következő könyvek hagyták el a sajtót:

- a) Marperger: A bárányoknak az ő jó pásztoroknak karjaira való egybegyűjtésük. Lipcse, 1735, magyarul<sup>61</sup> és csehül.<sup>62</sup>
- b) Luther kátéja magyarázattal. Nürnberg, 1735,<sup>63</sup> magyarul.
- c) A. Wolf und G. F. Rogall: Atyafiságos serkentések. Jéna, 1736,<sup>64</sup> magyarul.
- d) Újtestamentum, Wittenberg, 1736.<sup>65</sup> az említett fordításban.
- e) A württembergi summáriumok első része szlavóniai nyelven.

Vásároltak más korábban kiadott magyar könyveket is és bejuttatták az országba. Több mint 2000 forint, mely a fenti jótékony módon jött össze, ment keresztül Möllenhoff kezén, s fordított az említett keresztyén célra. [...]

<sup>61</sup> *A bárányoknak az ő Jó Pásztoroknak karjaira való Egybegyűjtetések. A' nagy bátorságos és egyenes Vezérlés, miképen kellésék az Ifju Keresztyén embereknek az Ur Vatsorájához való első járulásokban magokat a Jézus Krisztusnak – mint az ő kisedel nyájának zengéjét szíveknék igaz megtérésében bemutatni – és ő néki ajánlani és szentelni... Magyar nyelvre fordított, s. l., 1736. A fordító Eliaš Miletz pozsonyi magyar–szlovák lelkész.*

<sup>62</sup> S. l., 1736. Knihopis 5217. sz.

<sup>63</sup> Luther Márton *Kis katekismusa*. „Nürnberg” [Kőszeg], 1735. V. Ecsedy Judit: *Titkos nyomdahegyű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Budapest, Borda, 1996, 42. sz. Az Ecsedy Judit által Kőszeg környékére lokalizált illegális nyomda is az *Ungarische Cassa* támogatásával működhetett.

<sup>64</sup> *Atyafiságos serkentések*, „Jéna” [Sopron], 1736. Uo., 50. sz. „A' Lelki tanítóknak számokra Rogalle Fridriknek és Volff Abrahámnak Atyafiságos Serkentéseket T. Bárány György Uram az én elől járó beszédemmel botsátott ki 1736. eszt.” – írja Sartoris 1741-ben az Arndt-előszóban (12. §). Előszó helyett itt Möllenhoffnak szóló ajánlást találunk: *eiusdem pio consilio sumtibusque luci expositum*.

<sup>65</sup> Torkos András fordítása: Uo., 46–47. sz. 1735. máj. 22-én nyugtázta Torkos kötelezvény formájában Christian Möllenhoff bécsi dán követségi prédikátornak, hogy a magyar Újtestamentum kinyomtatására a kiadás költségeit felajánlotta és már háromszáz forintot el is küldött Pohl Mátvás egyetemi polgárnak és fiának, Józsefnek az ő kauciójára. Idézi: Kovács Géza: *A Győri Evangélikus Egyházközség története 1520–1785*, Győr, Győri Evangélikus Egyházközség, 1999, 254.

Mikor még Bécsben tartózkodott, összegyűjtött 1018 egyházi éneket és Nürnbergben kinyomatta bécsi gyülekezete használatára egy előszóval és egy imádságos résszel együtt, ám neve említése nélkül. A címe: *Kern geistlicher lieblicher Lieder*. Több kiadásban is megjelent.<sup>66</sup> Ezen kívül még három prédikációját adta sajtó alá.<sup>67</sup>

A felsoroltakon kívül ugyanezen a kiadói háttéren jelent meg Sartoristól az *Uton-járók kézben viselő imádságos könyvetskéjek*,<sup>68</sup> az *Engesztelő áldozat* második, két résszel bővített kiadása,<sup>69</sup> a Bárány–Sartoris-féle *Augustana Confessio*<sup>70</sup> és a *Gyermekeknek kézi könyvetskéjek*.<sup>71</sup> Az utóbbi kettő már Möllenhoff Bécsből való távozása után került sajtó alá. A vállalkozás sikeres lehetett, mert Bárány György már 1736-ban egyes művek újrainyomását tartotta szükségesnek.<sup>72</sup>

Tudjuk, hogy Sartoris Möllenhoff távozása után is rendszeresen kapott pénzt a bécsi svéd és dán követségi kápolnák húsvéti gyűjtéséből hol a nemescsói árvaház, hol özvegyek segélyezése, hol könyvkiadás céljára. Amikor Christian Kortholt dán követségi lelkész bécsi szolgálata végeztével elszámolt az *Ungarische Cassa* pénzével, az Arndt-kiadásra juttatott adományokat külön összegezte: „15 fl.+ 8,20 fl.+ 75 fl.”<sup>73</sup> Azt, hogy Kortholt milyen jelentősnek tar-

<sup>66</sup> Kern geistlicher lieblicher Lieder. Dem Herrn mit Hertz und Mund zu singen, Oder Neu-auerlesenes Gesang-Buch, In welchem Tausend derer besten alten und neuen Kirchenlieder, deren die meisten nach bekannten Melodien können gesungen werden, enthalten sind; Nebst einem kleinen Gebet-Buch und einem Anhang von Sonn- und Fest-Tags-Collecten, Nürnberg, Bieling, 1731, VD18 10283102; 41748, VD18 10194266. Möllenhoff munkatársa a szerkesztés munkálataiban Gerhard Ernst Franck von Franckenau dán követségi tanácsos volt.

<sup>67</sup> Schmersahl: *Nachrichten*, 236–238, 244. A három prédikációból egy lelhető föl: VD18 90209761.

<sup>68</sup> Ecsedy: *Titkos*, 43. sz.

<sup>69</sup> „Lipcse”, 1736. Uo., 48–49. sz. Sartoris előszavával: „És holott ezen imádságos könyv, annak Exemplári egészszen el fogyván a’ Tiszt. Auctornak engedelméből ismét két, ugy mint a’ negyedik és ötödik Részekkel megbövitettvén, ki nyomtattatik”.

<sup>70</sup> „Jéna”, 1740. Uo., 52. sz. Az 1692-es regensburgi kiadást követi. A kiadó személyéhez: Csepregi: *Magyar pietizmus*, 252 (93. sz.).

<sup>71</sup> „Jéna”, 1740. Ecsedy: *Titkos*, 54. sz. Johann Jacob Rambach: *Erbauliches Handbüchlein für Kinder* c. műve (Leipzig, 1737<sup>2</sup>) alapján. Előszava Nemescsóban kelt. Sartoris maga is tanúsodik szerzőségéről az 1741-es Arndt-előszóban (12. §): „amaz Gyermekeknek kézi Könyvetskéjeket is ne emlitem, mellyet a’ napokban ki adtam, és mellyben a’ gyermekeknek számokra 100. Keresztyéni és más 100. erköltsi regulák egyéb szép a’ keresztyénséghez tartozó dolgokkal együtt találhatnak”.

<sup>72</sup> Csepregi: *Magyar pietizmus*, 207 (74. sz.).

<sup>73</sup> Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 287. Lásd még Seefeldt: *Diasporahilfe*. Hogy az 1740-ben ugyanezen a címen szereplő 41 forint 30 krajcár (Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 286) beleszámít-e az összegzésbe, az nem derül ki. Sartoris egyéb könyvkiadásaira 87 forint

totta mind Sartoris kiadói természetében, mind az általa kezelt segélyek szempontjából az *Igaz keresztyénség* megjelenését, nemcsak ez az elszámolás bizonyítja. Utódjának felsorolja ugyanis magyarországi partnereit (Bél Mátyást, Johann Andreas Rabachert, Samuel Wilhelm Serpiliust, Samuel Miletzet, Friedrich Wilhelm Beert, Kubányi Györgyöt, Elias Mohlt, Bárány Györgyöt, Johann Gottfried Oertelt), ezen a listán olvashatjuk a következőket: „Sartoris úr magyarra fordította Arndt Igaz keresztyénségét”.<sup>74</sup>

Megint csak a bécsi evangélikus kolónia lesz az, amely az 1730-as évektől kezdve rendszeres támogatást nyújt a tolnai papoknak és gyülekezeteknek. Bárány György és a dán követségi prédikátorok együttműködéséről már esett szó. Az *Ungarische Cassa* számadásaiban (1738–1746) Bárányé mellett még a györkönyi Tatay István és a kistormási Walther neve is előfordul. Ehhez képest független szál volt az, amely a varsádi Michael Weißt, az egykori bécsi informátort a császárváros protestáns családjaihoz fűzte. Christian Nicolaus Möllenhoff ugyanis Diede báró könyvtárának jelentős részét hozzá juttatta el.<sup>75</sup> A dán és svéd kápolnák húsvéti offertóriumából 1743-ban – valószínűleg német – könyvek nyomtatására küldtek pénzt Tolnába, 1746-ban pedig egy kelyhet is adományoztak Weißnek.<sup>76</sup> Ez már Peter Nicolaus Schmidt<sup>77</sup> bécsi működése alatt történt.

A követségi prédikátorság minden előnye ellenére alacsony presztízsű állomáshely volt, a tábori prédikátorsághoz hasonlóan az egyházi karrier alsó lépcsőfokát képezte. Ugródeszkának azonban remekül bevált, hiszen kiváló lehetőségeket kínált a kapcsolatépítésre. A bécsiek és a nyugat-magyarországiak között kiépült említett kapcsolatrendszer vezetett oda, hogy a dán és svéd követségi prédikátorokat rendszeresen hívták meg Magyarországra városi papi állásokra. Így lett Johann Conrad Barth<sup>78</sup> soproni, Georg Friedrich Schnaderbach<sup>79</sup> előbb modori, majd pozsonyi lelkész, így került Voigt Selmechányára és Johann

46 krajcárt számolt el Kortholt. Természetesen ez a támogatás sem sokat lendített előre az Arndt-kiadáson. Annál inkább Friedrich Heinrich von Seckendorff gróf bőkezű adománya: Csepregi Zoltán: *Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale, Diasporahilfe im 18. Jahrhundert, Lutherische Kirche in der Welt, Jahrbuch des Martin Luther Bundes*, XLIV. évf., 1997, 175–184.

<sup>74</sup> Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 287.

<sup>75</sup> Schmersahl: *Nachrichten*, 241; Csepregi: *Magyar pietizmus*, 193 (67. sz.).

<sup>76</sup> Stubbe: *Gesandtschaftsgemeinde*, 290–291.

<sup>77</sup> P. N. Schmidt: *Klosterberg–Monok: Die Hungarica-Sammlung*, 916 (B 666); Winter: *Pflege*, 182; Scheutz: *Legalität*, 230–231.

<sup>78</sup> J. C. Barth (1634–1692): GND 123508126; ELEM, II/1, 2018, 54.

<sup>79</sup> G. F. Schnaderbach (1669–1716): GND 131654284; *Klosterberg–Monok: Die Hungarica-Sammlung*, 916 (B 668).

Sigismund Pilgram<sup>80</sup> Sopronba. Ez a mintázat a *Carolina Resolutio* után látszik megtörni: a szolgálati lehetőségek beszűkültevel már mindenki nemet mondott hasonló ajánlatokra: Lerche nem ment el Selmebányára, valamint Möllenhoff és Kortholt ugyancsak nem mentek el Sopronba.<sup>81</sup>

A svéd követségi kápolna a vizsgált időszak közepe táján, az 1730-as években fokozatosan elveszítette jelentőségét, és szerepét egyre inkább a dán testvérintézmény vette át. Bár ez a folyamat időben párhuzamos a svéd nagyhatalom pozícióvesztésével, az okok nem feltétlenül erre vezethetők vissza. Szerepet játszott benne a skandináv királyi udvarok hozzáállása, a követek kiállása (mennyiben támogatták prédikátoruk aktivitását) és a befolyásos bécsi kereskedőcsaládok állásfoglalása is. A felsorolt tényezők közös nevezője azonban, ha közelről vizsgáljuk őket, a pietista meggyőződés és gyakorlat. Az utóbbi határozta meg mind a dán udvar, mind a dán követek, mind a bécsi protestáns elit törekvését abban, hogy pietista teológusokat nyerjenek meg a követségi prédikatori állásra. A svéd oldalon hasonló szándék nem ismerhető fel rendszerszinten. Valószínűleg a pietista elköteleződés vezetett a dán kápolna dominanciájához, valamint missziós és diakóniai aktivitásához a *Türelmi rendelet* előtt fél évszázadban.

## FÜGGELÉK

*Svéd követségi prédikátorok Bécsben*

Sowitsch, Christoph (1685)<sup>82</sup>  
 Schnaderbach, Georg Friedrich (1692–1693)  
 Lange, Nicolaus (1693–1695)  
 ...  
 Voigt, Christoph Nicolaus (1714)  
 ...

<sup>80</sup> J. S. Pilgram (1682–1739): GND 1055656626; Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 887 (B 572); Keserű: Cyprian. Jellemzése: „Der meiste confluxus ist dermalen bei dem Königlich Schwedischen Legations-Prediger, Herrn Pilgrim, der gar gute Studia, Vernunft und eloquenz besitzt. Ich hielt ihn sonst eines gar billigen Gemütes, das denen unbefugten Censuren zuwider. Gibt ihm Gott mehr Kreuz, so wirds ein feiner Mann.” J. Muthmann levele A. H. Franckénak (Ulm, 1722. szept. 30.9; Csepregi: *Pietas*, 218, nr. V24(135); vö. Kammel: *Auslandsarbeit*, 153–154.

<sup>81</sup> „Den 19 Februar 1739 erhielt [Möllenhoff] einen Beruf nach Edenburg, in Niederrungarn, welchen er, seines Königes Willen zu Folge, ausschlug.“ Schmersahl: *Nachrichten*, 241. Lerche és Kortholt meghívásához: Csepregi: *Pietas*, 351, 360–361, 508, nr. V65 (235), V70 (240), V162 (384).

<sup>82</sup> Ch. Sowitsch (1622–1692). GND 120892812; ELEM, II/1, 2018, 988.

Pilgram, Johann Sigismund (1719–1723)  
Lerche, Johann Christian (1723–1733)  
Tresenreuter, Christoph Friedrich (1733–1737)  
Suke, Christoph Gerhard (1737–1782)

*Dán követségi prédikátorok Bécsben*

Barth, Johann Conrad (1663–1665)  
...  
Langjahr, Johann Jacob (1699–1722)<sup>83</sup>  
Mosheim, Johann Lorenz von (1722)<sup>84</sup>  
Hamerich, Ehrenfried Matthaeus (1723–1727)  
Möllenhoff, Christian Nicolaus (1728–1736)  
Kortholt, Christian (1736–1742)  
Schmidt, Peter Nicolaus (1742–1755)  
Chemnitz, Cornelius (1755–1756)<sup>85</sup>  
Chemnitz, Johann Hieronymus (1756–1768)  
Burchardi, Johann Anton (1768–1778)  
Eckhoff, Johann Christian Diederich (1778–1782)

RÖVIDÍTÉSEK

ADB – *Allgemeine Deutsche Biographie*  
ELEM – *Evangelikus Lelkészek Magyarországon*, kiad. Csepregi Zoltán  
GND – *Gemeinsame Normdatei*  
NDB – *Neue deutsche Biographie*  
VD18 – *Verzeichnis Deutscher Drucke des 18. Jahrhunderts*

PRIMÉR FORRÁSOK

BERKENTIN, Christian August von: *Pro-Memoria So auf Befehl Sr. Königlichen Majestät zu Dänemark-Norwegen Durch dero Abgesandten ... Herrn Christian August von Berken- tin Sonderlich wegen der Saltzburg. und Ungar. religionis gravaminum Dem Kayserl. Mi- nisterio in Wien im Febr. 1732 übergeben worden*, s. l., 1732.

<sup>83</sup> J. J. Langjahr (?–1722): GND 120153920.

<sup>84</sup> J. L. v. Mosheim (1694–1755): GND 118737147; NDB, 18, 1997, 210–211. Kinevezték ugyan, de nem vette át hivatalát.

<sup>85</sup> C. Chemnitz (1721–1786): Klosterberg–Monok: *Die Hungarica-Sammlung*, 735 (B 122). Jo- hann Hieronymus unokatestvére.

- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Einweihungsreden, Welche bey der feyerlichen Einweihung eines Altars, bey der Confirmation einiger Kinder und bey ihren ersten Abendmahlgehen in der Königl. Dänischen Gesandtschaftscapelle zu Wien ... gehalten werden*, Leipzig, Lankische Buchhandlung, [1758], VD18 12733121.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Vollständige Nachrichten von dem Zustande der Evangelischen und insonderheit von ihrem Gottesdienste bey der Königlich Dänischen Gesandtschafts Capelle in der Kayserlichen Haupt und Residenzstadt Wien*, s. 1., 1761.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Bußpredigt, welche am außerordentlichen Buß und Bet Tage bey der Königl. dänischen Gesandtschafts Gemeinde zu Wien wegen des schrecklichen Erdbebens, so am 28. Junius ganz Ungarn erschüttert, ... den 10 Julius 1763 am 6ten Sontage nach Trinitatis bey sehr volkreicher Versammlung gehalten, und nun in Hofnung einer allgemeinen Erbauung, nebst einer Vorrede von den Erdbeben, deren das Wort Gottes gedenket / zum Druck befördert wurde von Johann Hieronymus Chemnitz, Königl. Dänischen Legat. Prediger*, Nürnberg, Arnold, 1763, VD18 11108967.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Erste Nachricht von einer neuangelegten Schule: welche bey der Königlich Dänischen G. C. zu W. ... errichtet und bisher wunderbar erhalten worden*, [Wien], 1763.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Zweite Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet, und ... erhalten worden*, [Wien], 1764.
- CHEMNITZ, Johann Hieronymus: *Dritte Nachricht von einer gewissen kleinen Schule: welche im Vertrauen auf die göttliche Vorsehung errichtet und ... erhalten worden*, [Wien], 1768.
- [MÖLLENHOFF, Christian Nicolaus (Hg.):] *Kern geistlicher lieblicher Lieder. Dem Herrn mit Hertz und Mund zu singen, Oder Neu-auserlesenes Gesang-Buch, In welchem Tausend derer besten alten und neuen Kirchenlieder, deren die meisten nach bekannten Melodien können gesungen werden, enthalten sind; Nebst einem kleinen Gebet-Buch und einem Anhang von Sonn- und Fest-Tags-Collecten*, Nürnberg, Bieling, 1731, VD18 10283102; 41748, VD18 10194266.
- RAUPACH, Bernhard: *Evangelisches Oesterreich*, Hamburg, Felginer, 1732.
- RAUPACH, Bernhard: *Dritte Fortsetzung des Evangelischen Oesterreiches*, Hamburg, Felginer, 1740.
- RAUPACH, Bernhard: *Erläutertes Evangelisches Oesterreich, Das ist, Fortgesetzte Historische Nachricht von den vornehmsten Schicksalen der Evangelisch-Lutherischen Kirchen in dem Ertz- und Hertzogthum Oesterreich / Gesammelt und in Ordnung gebracht von Bernhard Raupach*, 5 Bde., Hamburg, Felginer, 1732–1744.
- SANDER, Heinrich: *Beschreibung seiner Reisen durch Frankreich, die Niederlande, Holland, Deutschland und Italien*, Bd. 2, Leipzig, Jacobäer, 1784.
- SCHMERSAHL, Elias Friedrich: *Zuverlässige Nachrichten von jüngstverstorbenen Gelehrten*, Bd. II, Zelle, Deez, 1751, VD18 10735100.



## FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKEŠ, Martin: Shaping the Danish and Imperial Legation Chapels in Vienna and Copenhagen during the period after the Thirty Year' War, *Theatrum historiae*, XIX. évf., 2016/1, 73–94.
- CSEPREGI Zoltán: Das Wahre Christentum und die kaiserlichen Generale, Diasporahilfe im 18. Jahrhundert, *Lutherische Kirche in der Welt, Jahrbuch des Martin Luther Bundes*, XLIV. évf., 1997, 175–184.
- CSEPREGI Zoltán: *Magyar pietizmus 1700–1756, Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*, Budapest, TIE, 2000.
- CSEPREGI Zoltán: Prediger hallischer Prägung im Dreieck Wien–Pressburg–Ödenburg, in: Udo Sträter (hrsg.): *Interdisziplinäre Pietismusforschungen, Beiträge zum Ersten Internationalen Kongress für Pietismusforschung, 2001, 2*, Halle–Tübingen, Verlag der Franckeschen Stiftungen – Niemeyer, 2005, 689–699.
- CSEPREGI Zoltán (hrsg.): *Pietas Danubiana / Pietismus im Donautal (1693–1755), 437 Schreiben zum Pietismus in Wien, Preßburg und Oberungarn*, Bp., MEDiT, 2013, <http://medit.lutheran.hu/konyvek/konyv-146>.
- V. ECSÉDY Judit: *Titkos nyomdabélyű régi magyar könyvek, 1539–1800*, Bp., Borda, 1996.
- EDELMANN, Johann Christian: *Selbstbiographie*, Berlin, 1847, Reprint: Stuttgart-Bad Canstatt, Frommann-Holzboog, 1976.
- FONT Zsuzsa: *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában*, Szeged, SZTE, 2001.
- KAMMEL, Richard: August Hermann Franckes Auslandsarbeit in Südosteuropa, *Auslanddeutschtum und evangelische Kirche*, I. évf., 1939, 121–203.
- KESERŰ Bálint: Cyprian in Ungarn, in: Ernst Koch–Johannes Wallmann (hrsg.): *Ernst Salomon Cyprian (1673–1745) zwischen Orthodoxie, Pietismus und Frühaufklärung*, Gotha, Forschungs- und Landesbibliothek, 1996, 84–95.
- KLOSTERBERG, Brigitte–MONOK István (hrsg.): *Die Hungarica-Sammlung der Franckeschen Stiftungen zu Halle, Teil 2A–B, Handschriften*, bearb. von Zoltán Csepregi, Bp., MTA KIK, 2015.
- KOVÁCS Géza: *A Győri Evangélikus Egyházközség története 1520–1785*, Győr, Győri Evangélikus Egyházközség, 1999.
- KÜHNERT, Wilhelm: Johann Christian Edelmann, Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Protestantismus in der ersten Hälfte des 18. Jahrhundert, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVII. évf., 1951, 25–35.
- KÜHNERT, Wilhelm: Das Taufbuch der schwedischen Gesandtschaftskapelle in Wien. 1733–1786, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXVIII–LXIX. évf., 1953, 99–111.
- LAMBRECHT Gizella: Nemescsó als Pflanzstätte des halleschen Pietismus, in: Wolfram Kaiser–Arina Völker (hrsg.): *Johann Heinrich Schulze (1687–1744) und seine Zeit*, Halle (Saale), Martin–Luther–Universität Halle–Wittenberg, 1988, 35–42.
- OTTO, Karl von: Evangelischer Gottesdienst in Wien vor der Toleranzzeit, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, VII. évf., 1886, 120–131.

- PEPER, Ines: *Konversionen im Umkreis des Wiener Hofes um 1700*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2010.
- REINGRABNER, Gustav: Eine evangelische Predigt aus der Zeit vor dem Toleranzpatent, gehalten in der dänischen Gesandtschaftskapelle in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, XCV. évf., 1979, 49–52.
- RIPPEL, Hermann: Die holländische Gesandtschaftskapelle als Vorgänger in der reformierten Gemeinde in Wien, in: Peter Karner–Peter Barton (hrsg.): *Die Evangelische Gemeinde H.B. in Wien, Jubiläumsschrift*, Wien, Deuticke, 1986, 27–45.
- SCHAPER, Annegret: *Ein langer Abschied vom Christentum, Johann Christian Edelmann (1698–1767) und die Frühaufklärung*, Marburg, Tectum, 1996.
- SCHEUTZ, Martin: Legalität und unterdrückte Religionsausübung, Niederleger, Reichshofräte, Gesandte und Legationsprediger, Protestantisches Leben in der Haupt- und Residenzstadt Wien im 17. und 18. Jahrhundert, in: Rudolf Leeb–Martin Scheutz–Dietmar Weigl (hrsg.): *Geheimprotestantismus und evangelische Kirchen in der Habsburgermonarchie und im Erzstift Salzburg (17./18. Jahrhundert)*, Wien–München, Böhlau–Oldenbourg, 2009, 209–236.
- SCHMIDT, Berthold – MEUSEL, Otto (hrsg.): *August Hermann Franckes Briefe an den Grafen Heinrich XXIV. j. L. Reuß zu Köstritz und seine Gemahlin Eleonora aus den Jahren 1704 bis 1727 als Beitrag zur Geschichte des Pietismus*, Leipzig, Verlag der Dürr'schen Buchhandlung, 1905.
- SCHNETTGER, Matthias: Ist Wien ein Messe wert? Protestantische Funktionselemente am Kaiserhof im 17. und 18. Jahrhundert, in: Christine Roll (hrsg.): *Grenzen und Grenzüberschreitungen, Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung*, Köln, Böhlau, 2010, 599–634.
- SCHWARZ, Karl W.: „Alsdann fahr' ma, Euer Gnaden!“ Eine Fiakerfahrt durch das „evangelische“ Wien, in: Michael Bünker–Evelyn Martin (hrsg.): *Der Himmel ist ein Stück von Wien, Eine Festschrift für Peter Karner*, Innsbruck–Wien, Tyrolia, 2004, 76–94.
- SEEFELDT, Fritz: Diasporahilfe vor 1750 in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LXXXIII. évf., 1967, 82–92.
- STUBBE, Christian: Die dänische Gesandtschaftsgemeinde in Wien und ihre letzten Prediger, *Beiträge und Mitteilungen des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte*, IX. évf., 1932, 257–312.
- STUBBE, Christian: Vom dänischen Gesandtschaftsprediger Burchardi in Wien, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LIII. évf., 1932, 52–60.
- TÓTH Sándor: Latin iskola és alumneum a Vas megyei Nemescsó községben, *MTA Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője*, V. évf., 1979, 37–46.
- VÖLKER, Karl: Die Anfänge des ev. Schulwesens in Wien vor und nach dem Toleranzpatent, *Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich*, LV. évf., 1934, 113–132.
- WINTER, Eduard: *Die Pflege der west- und südslawischen Sprachen in Halle im 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie, 1954.

WINTER, Eduard: *Die tschechische und slowakische Emigration in Deutschland im 17. und 18. Jahrhundert*, Berlin, Akademie, 1955.

ABSTRACT

**Zoltán Csepregi:** „...daß er uns einen Correspondenten in Wien ausmache“:  
*Reports of Legation Chapels in Vienna*

The following article primarily analyses the operation of the Danish and Swedish Lutheran Legation Chapels in Vienna during the first half of the 18<sup>th</sup> century. The fundraising and the diplomatic support for the Lutheran minorities by the legation chaplains facilitated social care among the underprivileged Protestants in Vienna and Hungary and a boom of religious book publishing.

**Keywords:** legation chapel, Vienna, secret protestants, fundraising, book smuggling